

направлення соціальної політики государства, отмечаются достижения и просчеты руководства по вопросам жилищного строительства, газификации, электрификации, радиофикации, медицинского обслуживания в селах Украинской ССР. Автор поставил себе целью проанализировать положение социальной сферы сельской местности на середину 1960-х годов. Как вывод, указано, что инфраструктура села очень и очень отставала от городской, не говоря уже об обустройстве сельской жизни в соседних европейских странах. Широко разрекламированные программы социального переустройства села оказались не реализованными на практике. В середине 60-х гг. XX в. значительная часть сельских жителей не имела возможности пользоваться бытовыми удобствами. Решение жилищно-коммунальных проблем осуществлялось почти исключительно путем саморешения их на местах.

Ключевые слова: украинское село, сельское хозяйство, социальная сфера, бытовое положение, инфраструктура, модернизация.

* * *

УДК 94(477)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри культурології, Полтавський національний
педагогічний університет ім. В. Г. Короленка
(Україна, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

КОЛЕКТИВИ ПЕДАГОГІЧНИХ ВНЗ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДОБИ «ВІДЛИГИ» НА ПЕРЕХРЕСТІ ОСВІТНИХ РЕФОРМ (Ч.1)

Люструються зміни у ставленні колективів педінститутів УРСР періоду осталінізації (1953–1964 рр.) до реформування їхнього професійного середовища. Застосування методу контент-аналізу педагогічної преси дозволило пролістувати тлумачення викладачами вишів мети змін; виявити її реальне та бажане змістове наповнення періоду сфер впливу між педагогічними інститутами, порівняти організацію процесу перетворень у різних регіонах, сферах та напрямках.

Ключові слова: повсякдення, реформи освіти, вища педагогічна школа, осталінізація.

Система вищої освіти покликана готувати людину до відкриття нового, а тому і сама перебуває постійному русі та вдосконаленні. Часто її просто лихоманить від кількості змін, неузгодженості дій реформаторів різного рівня та місцевих варіантів розуміння правильності змін. На початку XXI століття вища школа України нарешті отримала новітній закон, що б регламентував її функціонування. Проте, самим законом справа не закінчується. Кількість навчальних закладів, якість викладання та рівень як абітурієнтів, так і викладачів стають темами довгих дискусій у вузьких колах спеціалістів. Півстоліття тому, у час ліберальних реформ доби «відлиги» вища школа УРСР уже стояла на схожому роздоріжжі. Тоді освітяни стикнулися з тією ж силою силенною проблем, що їх намагаться розв'язати сучасне українське чиновництво. У даній розвідці ми поглянемо, який образ змін в системі освіти формувало у педагогів профільне видання «Радянська освіта». Країні довелося пережити не один десяток реформ, що спіткали різні сфери життя щороку. Ті ж, що стосувалися виключно освітньої сфери і пропонувалися інтелігенції для роздумів крізь періодику, ми згуртували у декілька тематичних блоків.

Перший блок об'єднує публікації, що розтлумачували педагогам зміни в структурі вищої школи та системи її управління. Початок 1950-х ознаменувався процесом реорганізації в сітці педінститутів країни. У серпні 1953 р. преса оприлюднила наслідки перших змін: 5 учительських інститутів (Білоцерківський іноземних мов, Житомирський, Ізмаїльський, Осипенківський та Ровенський) стали педагогічними. Подібні суто прагматичні зміни тлумачилися з позицій ідеології. На

підкріплення віри у правильність реформ освітянам у цій же публікації нагадали слова В. Молотова: «Ми живемо в такий час, коли всі дороги ведуть до комунізму» [1]. Це, очевидно, мало б перекопати у правильності курсу. Процес реорганізації учительських інститутів завершився у 1954 р. Про наслідки кількарічної реформи у вересні 1955 р. освітянам звітували так само через пресу. Згідно з роз'ясненнями, після усіх змін в УРСР утворилося 37 педагогічних інститутів з 33 тис. 917 студентами стаціонару та 56 тис. студентами-заочниками. У педагогічних вишах працювали 3 тис. 33 викладачі. Влада таким чином провела укрупнення малочисельних факультетів і відділів у 10 інститутах. Окрім системи освіти, такі публікації слугували своєрідною рекламою здобутків влади у матеріальній сфері. Негаразди із майном, дефіцит продуктів, ідеологічний контроль мали забути на фоні того, що держава звітувала про успіхи відбудови інститутів, що тягнулася ще з 1945 р. Показовими стали відбудови гуртожитків Житомирського педінституту та Київського ДПІ іноземних мов, будівництво нових навчальних корпусів, майстерень по склу, дереву та металу з кваліфікованими викладачами Запорізького та Полтавського педагогічного вишів [2].

Правда, преса замовчувала ціну подібних відбудов – розкрадання коштів, зриви строків, неякісність будівництва, залучення студентів та викладачів через відсутність бажання облбудтрестів допомагати з роботою та матеріалами тощо. Всі ці данні, залишені у протоколах партзборів, доповідних записках Міносвіти та у звітах до місцевих парткомів не повинні були зіпсувати позитивного образу, що його вимальовувала періодика.

Питання управління вищою школою було підняте під час обговорення реформи М. Хрушова по вдосконаленню керівництва промисловістю та будівництвом у 1957 р. Так само, як і викладачі Київського ДПІ, стосовно цього дискутували вчителі чи не всіх українських шкіл та викладачі чи не кожного вишу, бо «партія, як завжди, звернулася за порадою» [3]. Спеціфічні висновки такої обмін думками породив у Черкасах. У квітні 1957 р. викладач педінституту М. Босий почав критику Міносвіти за недосконалу мережу педвишів країни. Педагога обурювало, що в Черкаській області діяли два інститути – Уманський та Черкаський, готуючи спеціалістів однаково призначення. Пропозиції були радикальні: об'єднати на базі Черкаського два заклади [4].

Третя хвиля реформаторських настроїв прокотилася освітянськими колами у зв'язку з підготовкою нового закону про освіту. У листопаді 1958 р. на сторінках перси опублікували проект тез «Про змінення зв'язку школи з життям» [6]. Уже в грудні у періодиці розгорнулася широка кампанія по обговоренню нововведень. Напевне, не знаючи про ініціативи своїх черкаських колег по злиттю Черкаського та Уманського педагогічних інститутів, в Умані пропонували скоротити кількість вузів, а інститути зміцнити кадрами та матеріально-технічною базою [8].

Набувала все ширшої популярності ідея, висловлена черкашанами 1957 р. про те, аби Міністерство вищої освіти взагалі ліквідувати через недієздатність, передавши університетську освіту у відання Міністерства освіти [4]. Через підготовку профільного закону, в Умані через рік після пропозиції колег знову рекомендували владі ліквідувати Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти, аби не дублювати не дублювати повноваження [8].

Окремий блок пропозицій стосувався питань проходження студентами практики та набуття реальних учительських навичок. Викладачі Київського ДПІ пропонували створити при педінститутах базові школи, підпорядковані повністю вишам, а через них і Міністерству. Відповідальність за такі школи мали б покласти на дирекцію педінституту та кафедри закладу [5]. В Уманському ДПІ студентську практику хотіли проводити в умовах життя: не лише у школах, але й у колгоспах та на заводах, а не на штучно створених «придатках», як уманці називали агроділянки та біостанції, бо вони дійсно були далекі від життя та тогочасного рівня науки і техніки [8].

Третя група дискусійних питань стосувалася перепідготовки спеціалістів. Харків'яни вважали, що функції інститутів удосконалення учителів слід було передати заочним відділам педагогічних інститутів, бо у них для цього була солідна наукова, методична та педагогічна база. Як приклад, наводилася доля Харківського педагогічного інституту, який реорганізували у ХДПІ фізичного виховання, а база залишилася. Пропозиція харків'ян полягала у тому, аби в експериментальному порядку на базі його заочного відділу утворити перший такий інститут удосконалення вчителів, бо це був інститут міжобласного значення [7]. Окремі пропозиції з Уманського ДПІ також стосувалися отримання освіти громадянами. Наприклад, вони рекомендували скасувати обмеження у віці для осіб для здобування освіти на другу спеціальність. Саме ж отримання другої спеціальності слід було зробити платною. Осіб з вищою освітою на другу спеціальність освітня Умані пропонували приймати без вступних іспитів [8].

Багато з цих озвучених у пресі пропозицій (які були лише краплиною у морі з–поміж тих, що так і залишилися на сторінках протоколів зборів та засідань) так і залишилися невиконаними. Це видно із подальших публікацій у пресі. У 1961 р. проблема вузівської географії залишалася актуальною, як і 3 роки тому. Автори публікації зауважували недосконалість системи вищої педагогічної освіти. В УРСР були педагогічні виші (Глухівський, Бердичівський, Словолянський), де працювали 1–2 кандидати наук, а інші викладачі були без наукових ступенів і звань. Знову за доцільне пропонувалося «карликові» педінститути приєднати до більших за територіальним принципом. Наприклад, Глухівський – до Сумського, Бердичівський – до Житомирського, однак, на думку освітян, обласний принцип у цьому об'єднанні не мав бути самоціллю. Наприклад, пропонували залишити одночасно старий Ніжинський і молодий Чернігівський виші в одній області, бо профілізація закладів була різною. Перший спеціалізувався на підготовці учителів мови та літератури, а другий мав потужний фізмат факультет [9].

Прикметно, що поділити виші за спеціалізацією пропонували ще у 1953 р. Проте тоді 27 педагогічних та 19 учительських інститутів повинні були мати чітку спеціалізацію у наукових темах. Скажімо, Київський ДПІ мав спеціалізуватися на вивченні теми «Сім'я і школа», Черкаський – «Моральне виховання дітей», Вінницький – «Методика викладання основ науки» тощо. Вважали, що таки чином зростаюча кількість контингенту викладачів та студентів могла плідніше працювати на ниві освіти та науки. а думати було про що: план прийому на 1950–1955 роки порівняно з 1946–1950 мали збільшити на 45%, на стаціонарі у педагогічних вишах вчилося

33 тис. 633 осіб, заочно – 41 тис. 496, а в стінах закладів працювали 2 тис. 662 викладачів та професорів [18].

Дійсно, кількість вишів в УРСР значно розрослася у порівнянні з початком століття. У 1961 р. замість дореволюційних 27 працювали 135 закладів, де навчалися 417 тис. 800 студентів. Проте, якщо одні у період реформ пропонували зробити освіту якіснішою шляхом звуження сітки закладів, інші вітали таке розгалуження. Цьому знаходили і виправдання: «де, в якій державі капіталістичного світу коногон може стати віце-президентом Академії наук, а син селянина–злидаря може стати видатним ученим?» – запитували вони, захищаючи розгалужену систему підготовки спеціалістів [10].

Специфічним блоком питань, що пояснювали ставлення педагогів та реформування їхнього звичного світу, була політехнізація освіти. Ми торкнемося її в інших своїх розвідках. Тут же зупинимося на проблемі створення нових відділів та факультетів, що було викликане процесом поступу освіти. У 1958 р., коли у країні обговорювався проект закону про освіту, львівські освітяни зауважили, що в країні існувала проблема підготовки учителя. Освітнянці вважали, що не можна було готувати учителя в класичному університеті. Це лише можливо було робити в стінах педінститутів. Проте, в університеті, на думку педагогів Львівського ДПІ, варто було готувати вчителя з виробничим навчанням, бо для цього великі навчальні заклади мали теоретичну та матеріальну бази [11]. У 1958 р. до пропозиції львів'ян не дослухалися, виробниче навчання залишилося однією зі сфер діяльності педагогічних вишів. Та згодом ідея була реанімована в трохи іншому трактуванні – як створення специфічних загальнонаукових факультетів (ЗНФ) при інститутах.

Обговорення теми набуло широкого розголосу у пресі початку 1960-х років. У лютому 1962 р. доцент Запорізького ДПІ Д. Ганія пропонувала відкрити ЗНФ при всіх педагогічних вишах з трирічним навчанням, а ректор Чернігівського ДПІ В. Костарчук для цього радив перебудувати під ЗНФ усе заочне навчання. Сприяти цьому мало б уведення лекцій тричі на тиждень, особливо для студентів–фізиків, бо більше тисячі учителів у школах УРСР н той час були без вищої освіти. Торкалися і чисто організаційних питань. Так, доцент Черкаського ДПІ М. Мойсеєнко пропонувала увести спеціальну систему іспитів на загальнонауковому факультеті. В гуманітарному виші радила запровадити тестування з рідної мови і літератури та історії СРСР, а для природничих дисциплін рекомендувала складати рідну мову і літературу, математику, фізику та хімію [12].

Уже у квітні 1962 р. рішення про створення 55 ЗНФ в УРСР при вишах було прийняти начебто з огляду на результати короткого освітянського обговорення як факультети заочного навчання. Принцип організації навчання у таких ЗНФ був територіальний (зональний): країну поділили на 34 зони по 1–2 ЗНФ у кожній. По одному ЗНФ діяло у Бердянському, Вінницькому, Дрогобицькому, Ніжинському, Сумському, Черкаському, Чернігівському, Мелітопольському педінститутах. Там же, де у місті працювали два виші, спеціальності розподіляли з урахування профілю закладу. Наприклад, у Житомирському ДПІ були гуманітарні і математичні дисципліни, а в сільськогосподарському інституті – агрономія та економіка. Загалом, ЗНФ об'єднували

студентів 4 відділень: економічного (економічної промисловості), гуманітарного (російська мова і література, українська, іноземна, історія, журналістика, філософія, правознавство, бібліотечарська справа, бібліографія), математичного та агрономічного (агрономія, ґрунтознавство, плодоовочівництво). Студенти могли навчатися упродовж I–III курсів на ЗНФ, а IV–V продовжували на заочному відділі профільних вишів, користуючись при цьому правами студентів стаціонару [13].

Популярність ЗНФ при педагогічних інститутах була значною. Проте, апологети реформ хотіли кращих результатів, тому, наприклад, у 1962 р. ректор ЗНФ при Чернігівському педінституті В. Костарчук «скаржився», що на 478 місць вони одержали «лише» 700 заяв [15]. Освітняни, як можна побачити з преси, із захопленням зустріли уведення навчання на ЗНФ. Багатьох радувала можливість розширити контингент студентів за рахунок представників різних спеціальностей. Наприклад, на загальнотехнічному факультеті Вінницького ДПІ у 1962 р. навчалися зовсім різні люди: формувальник електротехнічного заводу П. Сокуров, швачка Н. Бобер, а також ливарники, інженери та електрослюсарі [14]. Одних тягнула туди, як висловилися житомиряни, «жадоба до знання», а передовсім до здобуття учительських навичок. Прикладом була Галина Панасюк, котра вступила на загальнонауковий факультет Житомирського ДПІ, аби продовжити справу батька, який вчителював до війни і загинув [16]. Проте, в інших випадках педагогічне спрямування закладу зникало, він ставав лише черговим гвинтиком у підготовці кваліфікованого працівника у країні робітників.

Остання реформа «відлиги», що намагалася злити освіту з виробництвом, не торкнулася педагогічних інститутів напряму. Однак, їхні колективи гаряче вітали цю ідею. У 1964 р. в розпалі була реформа з утворення заводів–втузів. Реформа уже починалася у 1930 р., проте, не була гаряче підтримана громадськістю і скоро заглухла. Її реанімація у 1960–х дала свої плоди. Скоро заводи–вищі технічні навчальні заклади стали еталонами підготовки спеціалістів з технічного профілю. Такою робітничою академією став у 1964 р. Дніпродзержинський металургійний завод–втуз імені М. І. Арсенічева [17].

Список використаних джерел

1. Вступні екзамен в педвузах України // Радянська освіта. – 8 серпня 1953. – №32. – С.2.
 2. Усенко Ф., Хало В. Педвузи України в новому навчальному році // Радянська освіта. – 29 вересня 1955. – №39. – С.1.
 3. Король М. До побудови комунізму // Радянська освіта. – 6 квітня 1957. – №14. – С.1.
 4. Тевлін Я. Краще планувати // Радянська освіта. – 27 квітня 1957. – №17. – С.4.
 5. Оплаканий І. Удосконалити роботу вищої школи // Радянська освіта. – 13 грудня 1958. – №50. – С.4.
 6. Інформаційне повідомлення про Пленум ЦК КПРС 12.11.1958 р. // Радянська освіта. – 16 листопада 1958. – №46. – С.1.
 7. Коваленко Г., Єфимова З., Яцук П. Удосконалити роботу вищої школи // Радянська освіта. – 13 грудня 1958. – №50. – С.4.
 8. Ігнат'єв Б. Удосконалити роботу вищої школи // Радянська освіта. – 13 грудня 1958. – №50. – С.4.
 9. Давидов М., Михайленко В. Вузи і їх географія // Радянська освіта. – 26 серпня 1961. – №68. – С.2.
 10. Шморгун В. Два полюси вищої освіти // Радянська освіта. – 9 вересня 1961. – №72. – С.2.
 11. Ломов Г., Чепелєв В. Де і як готувати вчителів? // Радянська освіта. – 13 грудня 1958. – №50. – С.4.
 12. Загальнонаукові на порядку денному // Радянська освіта. – 14 лютого 1962. – №103. – С.4.
 13. Черкасов М. Загальнонаукові відкрито // Радянська освіта. – 4 квітня 1962. – №27. – С.1.
 14. Серга Ф. Комуністи загально технічного // Радянська освіта. – 23 травня 1962. – №40. – С.2.
 15. На загальнонаукових факультетах // Радянська освіта. – 13 червня 1962. – №46. – С.1.
 16. Петренко Л. Перші кроки житомирян // Радянська освіта. – 20 червня 1962. – №48. – С.2.
 17. Логінов В. Робітнич академія // Радянська освіта. – 28 березня 1964. – №26. – С.1.
 18. Роботу педвузів – на рівень вимог XIX з'їзду партії // Радянська освіта. – 7 лютого 1953. – №6. – С.1.
- References
1. Vstupni ekzameni v pedvuzakh Ukrainy // Radians'ka osvita. – 8 serpnia 1953. – №32. – S.2.
 2. Usenko F., Khalo V. Pedvuzy Ukrainy v novomu navchal'nomu rotsi // Radians'ka osvita. – 29 veresnia 1955. – №39. – S.1.
 3. Korol' M. Do pobudovy komunizmu // Radians'ka osvita. – 6 kvitnya 1957. – №14. – S.1.
 4. Tevlin Ya. Krashche planuvaty // Radians'ka osvita. – 27 kvitnya 1957. – №17. – S.4.
 5. Oplakans'kyi I. Udoshkonaluvaty robotu vyshchoyi shkoly // Radians'ka osvita. – 13 hrudnya 1958. – №50. – S.4.
 6. Informatsiynne povidomlennya pro Plenum TsK KPRS 12.11.1958 r. // Radians'ka osvita. – 16 lystopada 1958. – №46. – S.1.
 7. Kovalenko H., Yefymova Z., Yatsuk P. Udoshkonaluvaty robotu vyshchoyi shkoly // Radians'ka osvita. – 13 hrudnya 1958. – №50. – S.4.
 8. Ihnat'yev B. Udoshkonaluvaty robotu vyshchoyi shkoly // Radians'ka osvita. – 13 hrudnya 1958. – №50. – S.4.
 9. Davydov M. Mykha'ylenko V. Vuzy i yikh heohrafiya // Radians'ka osvita. – 26 serpnia 1961. – №68. – S.2.
 10. Shmorhun V. Dva polyusy vyshchoyi osvity // Radians'ka osvita. – 9 veresnia 1961. – №72. – S.2.
 11. Lomov H., Chepelyev V. De i yak hotuvaty vchyteliv? // Radians'ka osvita. – 13 hrudnya 1958. – №50. – S.4.
 12. Zahal'nonaukovi na porjadku dennomu // Radians'ka osvita. – 14 lyutoho 1962. – №103. – S.4.
 13. Cherkasov M. Zahal'nonaukovi vidkryto // Radians'ka osvita. – 4 kvitnya 1962. – №27. – S.1.
 14. Serha F. Komunisty zahal'no tekhnichnoho // Radians'ka osvita. – 23 travnya 1962. – №40. – S.2.
 15. Na zahal'nonaukovykh fakul'tetakh // Radians'ka osvita. – 13 chervnya 1962. – №46. – S.1.
 16. Petrenko L. Pershi kroky zhytomyryan // Radians'ka osvita. – 20 chervnya 1962. – №48. – S.2.
 17. Lohinov V. Robitnycha akademiya // Radians'ka osvita. – 28 bereznia 1964. – №26. – S.1.
 18. Robotu pedvuziv – na riven' vymoh XIX z'yizdu partiyi // Radians'ka osvita. – 7 lyutoho 1953. – №6. – S.1.
- Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer of cultural studies sub-department in V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com**
- The educators of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» period on the crossroads of the educational reforms (P.1)**
- The article illustrates the change in the attitude of the teams of the higher pedagogical institutes of the Ukrainian SSR to the of reform their professional environment during the period of de-Stalinization (1953–1964 biennium). Application of content analysis of the pedagogical press allowed to illustrate the interpretations of goals of changes by the university professors; identify their real and desired meaningful content of the redistribution of spheres of influence between teaching institutions, to compare organization of transformation process in different regions, sectors and areas.*
- Keywords:** Every-day life, education reform, higher pedagogical school, de-Stalinization.
- Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры культурологии, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com**
- Коллективы педагогических вузов Украинской ССР времён «оттепели» на перекрёстке образовательных реформ (Ч.1)**
- Иллюстрируются изменения в отношении коллективов пединститутсов УССР периода десталинизации (1953–1964 гг.) к реформированию их профессиональной среды. Применение метода контент-анализа педагогической*

прессы позволило проиллюстрировать толкование преподавателями вузов цели изменений; выявить их реальное и желаемое содержательное наполнение передела сфер влияния между педагогическими институтами, сравнить организацию процесса преобразований в различных регионах, сферах и направлениях.

Ключевые слова: повседневность, реформы образования, высшая педагогическая школа, десталинизация.

* * *

УДК 94(477):316.647.6

Паска Б. В.,
аспірант, Інститут історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), paskabogdan@i.ua

ПРОТИСТОЯННЯ ДИСИДЕНТА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА ІЗ РАДЯНСЬКИМ РЕЖИМОМ В УМОВАХ УВ'ЯЗНЕННЯ У МОРДОВСЬКИХ ТАБОРАХ (1966–1967)

Проаналізовано антирадянську діяльність дисидента Валентина Мороза під час його перебування у таборах суворого режиму в Мордовії у 1966–1967 роках у контексті українського національно-визвольного руху цього періоду. Досліджено еволюцію світогляду В. Мороза під час його першого ув'язнення та фактори, які впливали на формування поглядів дисидента. На основі детального аналізу матеріалів архівної кримінальної справи В. Мороза та спогадів учасників подій розкрито основні форми і методи боротьби дисидента проти режимних обмежень, а також його вплив на інших політв'язнів. Висвітлено зміст та основні ідеї публіцистичних творів В. Мороза даного періоду, які були написані у вигляді заяв-клопотань до вищих органів влади України. Автор робить висновок, що в період ув'язнення у мордовських таборах зріс авторитет Валентина Мороза в середовищі українського дисидентського руху.

Ключові слова: Валентин Мороз, український дисидентський рух, радянський режим, перша хвиля арештів, виправно-трудові табори.

У середині 60–х рр. ХХ ст. в Україні розпочалися нові репресії зі сторони радянського режиму щодо представників національно-визвольного руху. Керівництво комуністичної партії, яке прийшло до влади після повалення М. Хрущова у 1964 р., взяло курс на згортання часткової лібералізації суспільного життя періоду «відлиги» та реставрацію сталінських порядків. В історіографії цей період вважається роками остаточної перемоги у Кремлі неосталіністів на чолі із Л. Брежневим та М. Сусловим. У серпні–вересні 1965 р. із санкції владної верхівки КПРС на території України стартувала репресивна кампанія, яка в історіографії отримала назву перша хвиля арештів. В її результаті було ув'язнено лідерів та активних учасників руху опору в середовищі інтелігенції, серед яких були Валентин Мороз, Михайло Масютко, Михайло і Богдан Горині, Іван Гель, Опанас Заливаха, Іван Світличний, Євгенія Кузнецова та ін.

Дослідник І. Стасюк вважає період 1965–1972 рр. в історії України досить суперечливою епохою, адже незважаючи на те, що влада здійснювала постійний тиск на рух опору з метою його ліквідації, це мало зворотні наслідки. Значно активізувалися протести проти утисків українства в середовищі інтелігенції, а масштаби поширення у суспільстві самвидаву набули загрозливих для режиму розмірів [23]. Більшість учасників руху опору, які були заарештовані, продовжили активну антирадянську діяльність в умовах ув'язнення. Не залишився осторонь цих процесів і колишній викладач–історик, лідер центрів дисидентства у Луцьку та Івано-Франківську Валентин Якович Мороз, який протягом липня 1966 – липня 1967 рр. відбував свій термін покарання у мордовських таборах.

Предметом статті є аналіз антирежимної діяльності В. Мороза під час його перебування у таборах суворого

режиму в Мордовії. Основними завданнями дослідження є аналіз еволюції світогляду Мороза під час ув'язнення, розкриття основних форм і методів його боротьби проти режимних обмежень, впливу дисидента на інших політв'язнів, а також висвітлення змісту та основних ідей публіцистичних творів Мороза даного періоду. Щодо історіографії проблеми, то ключові дослідники українського дисидентського руху – Г. Касьянов [14], А. Русначенко [21], О. Бажан, В. Данилюк [4], О. Обертас [20] – порівняно мало уваги приділяли діяльності українських політв'язнів у місцях позбавлення волі. Цінні відомості про умови перебування дисидентів у мордовських таборах містять праці американської дослідниці Е. Епплблом [13], колишнього українського політв'язня І. Геля [9] та історика Т. Батенка [5; 6]. До джерельної бази статті входять матеріали архівної кримінальної справи В. Мороза 1967–1970 рр. [1; 2; 3], спогади самого В. Мороза [18], а також дисидентів М. Гориня [11; 12], Б. Гориня [10], І. Геля [15], Л. Лук'яненка [16], Д. Шумука [24] та ін.

У результаті спецоперації КДБ щодо ліквідації луцького та івано-франківського осередків дисидентського руху 1 вересня 1965 р. Валентина Мороза було затримано на його квартирі в Івано-Франківську. Під шаленим тиском зі сторони працівників КДБ невдовзі після арешту та за умов відсутності необхідного досвіду у протистоянні із радянським режимом дисидент був змушений визнати свою «провину» та піти на співпрацю зі слідством. Під час судового процесу 17–20 січня 1966 р. в Луцьку його було засуджено за статтею 62, ч. 1 КК УРСР («здійснення антирадянської агітації та пропаганди») до чотирьох років ув'язнення у таборах суворого режиму [22, с. 443].

У 60–70–х рр. ХХ ст. переважна більшість ув'язнених дисидентів у СРСР утримувалися у двох комплексах «виправно-трудова таборів» (ВТТ), які розташовувалися у Мордовській АРСР та у Пермській області на Західному Уралі [13, с. 409]. В. Мороза, як і більшість жертв репресій 1965–1966 рр. арештів української інтелігенції, було відправлено відбувати покарання до Дубравного ВТТ (Дубравлагу) у Мордовії. На початку березня 1966 р. Верховний суд УРСР відхилив касацію В. Мороза щодо зменшення терміну його ув'язнення [8, арк. 233зв]. Невдовзі розпочалось етапування дисидента до мордовських таборів. Інший український дисидент І. Гель, який був теж заарештований у 1965 р., згадував про етап як про «найжахливіші і найбридкіші моменти в житті політичного в'язня». Ось як описував І. Гель свою подорож до Мордовії у 1966 р.: «Перший мій етап – зі Львова до Харкова. Доба у вагонному «купе»–трійнику. Зустрічає конвой із собаками. Прибув на Холодну Гору. На Холодній Горі по камері бігають шурі, бо каналізація є відкритою... Камерна підлога не дерев'яна, а бетонна... Тримають сім днів, можуть десять і місяць...» [15] У таких складних умовах, які теж були елементом додаткового морального та психологічного тиску на політв'язнів, В. Мороз знаходився протягом 4–5 місяців. Цікаво, що разом із ним в одному вагоні до Мордовії було етаповано українського художника О. Заливаха, якого було репресовано на судовому процесі в Івано-Франківську [2, арк. 234–236].

На думку американської дослідниці Енн Епплблом, у другій половині 1960–х рр. умови перебування політв'язнів у таборах суворого режиму були дещо кращими, ніж у